

Dr. Muhamed Nametak
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

UDK 930.85 (497.6) "1878-1918"
DOI 10.57136/2744-2500.2023.18.18.11
Stručni rad

INTERPRETACIJE AUSTROUGARSKE KULTURNE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI – PRILOG KULTURNOJ HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE¹

SAŽETAK

Početak austrougarske vladavine, ujedno je i početak ozbiljnijih naučnih istraživanja o prošlosti Bosne i Hercegovine. Iako je nova vlast imala politički interes u brojnim kulturnim poduhvatima, taj politički aspekt je u kritikama istih prenaplašen i izvađen iz konteksta vremena i naročito onoga što se radilo u susjedstvu na polju kulture. Pored toga, pozitivan doprinos u očuvanju kulturne baštine i općenito istraživanju Bosne i Hercegovine je nešto što su kritičari uglavnom ignorirali. Ovaj rad kroz analizu književne kritike, nastale kao osvrt na pojedine izdavačke pothvate, i historiografije, koja se bavila kulturnom historijom Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine, pokušava dati doprinos upoznavanju motiva za kritiku austrougarske kulturne politike.

Ključne riječi: narodne pjesme, kulturna baština, bosanskohercegovački muslimani, Bošnjaci, Konstantin Hörmann, pozorište, univerzitet, Zemaljski muzej, kritika

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. došlo je do dalekosežnih promjena u bosanskohercegovačkom društvu. Sistem, koji je do tada 415 godina vladao preko noći je pao i za stanovnike Bosne i Hercegovine, naviknute na orijentalnu civilizaciju nastupilo je novo vrijeme. Pored brojnih civilizacijskih dostignuća, poput industrije, sudstva i javne uprave sa novim vlastima u Bosni i Hercegovini se prvi put pojavljuje nauka. Do austrougarske okupacije upoznavanje Bosne i Hercegovine se svodi uglavnom na čitanje

1 Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Contemporary forms of nostalgia“, koji je realiziran uz podršku Erasmus + programa i uz saradnju sa Université catholique de Louvain

putopisa, izvještaje konzula i ponekog domaćeg hroničara. Motiv za istraživanje Bosne i Hercegovine dolazi iz dva osnovna razloga. Prvi je želja vlasti da upozna novoprisvojenu teritoriju, kako bi mogla što efikasnije njome da vlada i privredno je eksploatira, a drugi je elan pojedinca, naučnika, koji u Bosni i Hercegovini vidi neotkriveni dio mozaika evropskog jugoistoka. Još ranije prilikom modernizacijskih procesa u Osmanskom carstvu stanovnici ove zemlje su pokazali prirodu nesklonu promjenama koje se nameću izvana, kao i teško i sporo usvajanje pravila i normi, koje su dolazile u zemlju. Zbog toga ne treba čuditi da je stručnjacima iz raznih grana nauke, koji su došli sa austrougarskom vojskom, zapravo zapala prilika da, uočivši vrijednost materijalne i nematerijalne kulturne baštine, budu prvi koji će se baviti tim naslijeđem i koji će ga sačuvati od zaborava, te u isto vrijeme prezentirati naučnoj javnosti zapadnog svijeta. Ipak, s obzirom na to da su Bosanci relativno sporo usvajali tekovine moderne nauke, njihovu ambivalentnost su susjedi, koji su se ranije osamostalili ili prihvatili tekovine Zapada, shvatili kao slabost tako da su njihov doprinos u razvoju kulture ovog dijela Jugoistočne Evrope ili negirali ili htjeli prisvojiti sebi, zbog čega su s neprijateljstvom posmatrali svako afirmativno istraživanje kulturnog naslijeđa koje je otkrivalo posebnost Bosne i Hercegovine i njezinog kulturnog ambijenta. Jedino su naučna istraživanja prošlosti Bosne i Hercegovine mogla dati empirijske odgovore na pitanja o porijeklu stanovništva i historijskim procesima koji su Bosnu i Hercegovinu doveli do Austro – Ugarske. Jedino je nauka mogla da se suprotstavi historijskim mitovima i svojatanju Bosne i Hercegovine od strane susjeda, koji su tvrdili da imaju tzv. historijsko pravo na bosansku teritoriju. Kroz ovaj rad analizirat će se kulturna politika Austro – ugarske monarhije i njen rad na istraživanju prošlosti Bosne i Hercegovine kroz međusobno nepovezane slučajeve, koji zajedno pružaju priliku da se, prije svega, sagledaju stavovi kritičara ovih poduhvata i pokuša odgonetnuti šta je po njima bilo sporno u njihovoj realizaciji.

Gedajući hronološki, prvi slučaj o kojem će ovdje biti govora i jedan od bitnih momenata u istraživanju i prezentiranju kulturne baštine Bosne i Hercegovine zasigurno je bilo objavljivanje Zbirke epskih pjesama bosanskohercegovačkih muslimana Koste Hörmanna. Iako se radilo o zborniku narodnih pjesama koje su sakupljene na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine, taj događaj je podigao veliku prašinu, kako svojevremeno, tako i u radovima kasnijih istraživača kulture i politike Bosne i Hercegovine pod Austro-Ugarskom poput Tomislava Kraljačića, Borisa Ćorića i Ilije Kecmanovića. U predgovoru prvog izdanja Narodnih pjesama Muhamedanaca, Hörmann se vrlo afirmativno obraća muslimanima i govori o njima. On koristi sintagme kao što su „braća Muhamedanci“ za njihovo

lirsko stvaralaštvo govori da ne zaostaje ni najmanje za stvaralaštvom drugih naroda u Bosni i Hercegovini. O karakteru bosanskohercegovačkih muslimana kaže „Muhamedanci bosanski i hercegovački – kako se zna gospodovali su u ovim zemljama vijekovima. To njihovo gospodstvo većim je dijelom od starine, naslijeđeno od starih plemića, vojvoda i kneževa bosanskih. Mnogi bosanski begovi vuku lozu iz vremena prije osvojenja Bosne, dalje od 400 godina. Mnogim još nepromijenjeno kazuje slavno porijeklo, kao: Kulenovići, Ljubovići, Ždralovići, Kositerovići, Babići, Brankovići i drugi.“ (Hörmann, knjiga 1, 1974: XVI) Za prihvatanje islama, Hörmann tvrdi da je kod muslimana stvorilo žar za novom vjerom, ali da nije promijenilo narodno osjećanje i običaje. „Svoje stare običaje oni tek prilagodiše zahtjevima nove vjere i donekle popuniše unesenim novim običajima. Kome je volja da motri živovanje našeg naroda u raznim krajevima i i prilikama, toga će upravo zanimati, da se iz ovih pjesama vidi, kako se ćud i duh našeg naroda pokazuje pod uticajima islama.“ (Hörmann, knjiga 1, 1974: XVI-XVII)

U jednom pismu koje je Hörmann 1912. uputio poznatom filologu i slavisti Vatroslavu Jagiću, naglasio je da se potreba istraživanja i publikovanja ovih pjesama ukazala iz činjenice da iste nisu proučavane dotada iz razloga što su nastale u specifičnom „etničkom milleieu“. Do pojave ove zbirke, muslimanske pjesme su pretežno objavljivane pod srpskim i hrvatskim imenom, kao poezija Srba i Hrvata. Ugledavši svjetlo dana, ova zbirka je predstavljala težak udarac pokušajima nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u srpskom ili hrvatskom smislu i negiranju njihove posebnosti. Po izlasku iz štampe zbirka je napadana prije svega zbog svog naslova i činjenice da se njome kulturno naslijeđe bosanskih muslimana zasebno promatra. Mnogi tadašnji kritičari, kao što je Luka Marjanović, prigovaraju Hörmannu u svojim kritikama što pjesme nisu nazvane „srpskim ili hrvatskim“. Srpski kritičari Tihomir Ostojić i Luka Stojanović su tvrdili da zbirka predstavlja tek ogranak srpske poezije i da pjesme koje se nalaze u zborniku imaju vrijednost samo kao dio srpske epike. (Buturović 1992: 518-523)

Kritika navodnog političkog motiva Hörmannovog rada stara je koliko i sama zbirka. Odmah nakon izlaženja prvog toma zbirke u listu Vienac, koji je izlazio u Zagrebu izašla kritika Hörmannove zbirke. U kritici, čiji je autor Luka Marjanović koji je također u tom trenutku skupljao bosanskomuslimanske pjesme za objavu, navedeno je da je Hörmann po službenom nalogu pristupio sabiranju pjesama. Dalje, on je bio optužen da je cilj objavljivanja zbirke bilo stvaranje „muhamedanskog naroda“ što je on odlučno demantovao tvrdeći da se u „poznatu prepirku o imenu naroda i jezika ne uplićem“ .“ (Hörmann, knjiga

2, 1974: X) Jednu kritiku uputio je Jagić koji je zamjerio što je zbirka objavljena na latiničnom pismu umjesto na ćirilici. Na ovu kritiku Hörmann je odgovorio da je zbirka prevashodno namijenjena „našim Muhamedancima“, koji se više služe latinicom pa otuda i izbor pisma. (Hörmann, knjiga 2, 1974: XVI)

Kasniji radovi Hörmannovih kritičara su nešto umivenije kritikovali njegov rad, pokušavajući da podršku zemaljske uprave, na čelu sa ministrom Kallayem, dovedu u neposrednu vezu sa pripremom i izvršenjem čitavog projekta smještajući ga u direktnu vezu sa Kallayevom politikom bosanstva. Suština svih kritika Hörmannovog, ali i ukupno austrougarskog naučnog proučavanja i rada na očuvanju bosanskomuslimanskog kulturnog naslijeđa, jeste da je namjera tog rada imala političke svrhe. Naime, u svom djelu posvećenom Kallayevom režimu u Bosni i Hercegovini 1882-1903., Kraljačić je tvrdio da je Hörmannov poduhvat imao političke pozadine, koje se očituju u dva osnovna cilja, prvi je bio da bosanske muslimane identificira sa predislamskim korijenima, a drugi je bio da ih diferencira kao posebnu kulturnu i nacionalnu zajednicu u odnosu na Srbe i Hrvate. (Kraljačić 1987: 198-201) Analizirajući dotadašnje rezultate historiografije na temu Hörmannove zbirke Kraljačić zaključuje da njezin izlazak iz štampe i način na koji je primljena među bosanskohercegovačkim muslimanima pokazuje da trud oko njezinog izlaženja nije bio uzaludan. U zemlji u kojoj je „epska tradicija predstavljala glavnu duhovnu hranu“ djelo koje je bilo pristupačno cjenovno, a i tehnički dobro urađeno, imalo je zadatak da među Muslimanima pripremi teren za prihvatanje bosanske muslimanske ideologije. (Kraljačić 1987: 201) Boris Ćorić u svojoj književnohistorijskoj studiji časopisa Nada objavljenoj 1978. Hörmannovu zbirku na tri mjesta naziva „zбирkom muslimana“, a ne Muslimana, što je s obzirom na vrijeme objavljivanja knjige, kada su Muslimani bili i službeno priznati kao zasebna etnička cjelina indikativna činjenica. (Buturović 1992: 526, napomena br. 14) Ilija Kecmanović je u radu posvećenom Hörmannu pisao da je on provodio Kallayevu politiku „bošnjakluka“ i da je činio sve na denacionalizaciji Bosne i Hercegovine i stvaranju jedne nove, „vještačke“ bosanske nacije na slavenskom jugu. Obavljajući funkcije direktora Zemaljskog muzeja i urednika književnog časopisa Nada, sva njegova djela su bila u potpunosti potčinjena njegovim političkim dužnostima i zadacima. Kecmanović je bio stajališta da Hörmannov rad u nauci i kulturi ima uspjeha isključivo sa organizatorske strane, dok je sam u naučnom smislu bio dosta skromnog dometa. Koristeći citate uglavnom Hörmannovih protivnika iz privatnog i javnog života, on stvara sliku o njemu kao neformalnom šefu bosanskohercegovačke prosvjete i predstavniku austrijske tajne službe, koji je pod plaštom svog kulturnog rada za „Austriju učinila u Bosni

više i od samog Kallaya. (Kecmanović 1963: 188)“ Hörmannovi kritičari nisu bili daleko od istine tvrdeći da je pomenuta zbirka doprinijela očuvanju identiteta bosanskohercegovačkih muslimana. Muhsin Rizvić je, također, bio stava da je svojom epskom sadržinom zbirka značila mnogo za pothranjivanje narodnog ponosa zasnovanog na junaštvu i epskoj etici. Uz to, ona je doprinijela osjećaju pripadnosti bosanskohercegovačkom podneblju i širenju latinične pismenosti kao i stvaranju čitalačke publike na bosanskom jeziku. Rizvić prenosi svjedočenje jednog savremenika, koji prenosi kako je narod primio pojavu ovog izdanja:

„Poznato je, da se je u nas u Bosni i Hercegovini dalo više pregalaca na sabiranje narodnih umotvorina. Knjige, koje su osobito radosno primljene, jesu gosp. Koste Hörmanna i Mehmed-bega Kapetanovića – Ljubušaka. Osobito veliki efekat proizvele su narodne pjesme muhamedanske, koje je sabrao gosp. K. Hörmann i dosad u dvije knjige izdao. Čim je prva knjiga izišla u javnost, već je za čas bila rasparčana i pojedine primjerke te knjige mogao si vidjeti gotovo na svakom mjestu. Jedva je dočekana druga knjiga rečenih pjesama. Te dvije knjige čudesa počiniše! Pouzdano možemo tvrditi, da su baš među narodom stvorile čitalačku publiku. Nema nigdje sijela, skupa širom Bosne i Hercegovine, a da nećeš vidjeti, gdje se narod naslađuje, pjevajući spomenute pjesme, i to još sada pošto je dosta vremena proteklo otkad su izišle, a u početku kako je bilo, može se pomisliti!“ (Rizvić 1973: 102-103)

Safvet-beg Bašagić je u jednom razgovoru sa književnikom Alijom Nametkom prenio podatak da je Zemaljska vlada izvršila anketu o tome koja književna djela bosanskohercegovački muslimani najradije čitaju i došla do podatka da žene najradije čitaju Bašagićevu *Trofandu iz hercegovačke dubrave*, a muškarci Hrmanovu zbirku narodnih pjesama. (Buturović 1992: 544)

Savremenici su Hörmanna opisali kao osobu sa istinskim istraživačkim darom i ljubavi za narodno stvaralaštvo. Hörmann je pjesme u zborniku počeo skupljati odmah po dolasku u Bosnu i Hercegovinu, brzo uočivši njezinu kulturološku specifičnost. (Ćorić 1978: 121) Politički kontekst ovog poduhvata viđen je i u činjenici da je samo izdavanje ove zbirke palo na finansijski trošak Zemaljske vlade koja je u svojim instrukcijama htjela da čitav poduhvat proizvede povoljan utisak kod stanovništva. Kritičari političkog motiva za izdavanje zbirke priznaju da u arhivskim dokumentima nema dokaza koji bi upućivali na to da je sama inicijativa za stvaranje ovog djela došla od vlade. Postoje tek dokazi o tome da je ministar Kallay toplo dočekao čitav projekat. Da bi se objasnila Kallayeva nacionalna politika, u nekoliko rečenica će se prikazati njegova bosanska politika. U svom memoaru prije dolaska na poziciju ministra finansija Kallay je kao jedan od preduslova za konačno smirivanje situacije u zemlji

naveo pretvaranje okupacije u aneksiju i u vezi s tim sprječavanje nacionalnih aspiracija stanovništva. (Kapidžić 1973: 289) S tim u vezi, on je kao historičar i političar sa iskustvom bio svjestan da se historijskim procesima etničkog razvitka ne može suprotstaviti na represivan način, nego suprotstavljanjem kontraideologije. Kallay je pronašao odgovor u bosanskoj tradiciji i historiji, te je forsirao razvoj bosanske nacije i jezika. On je na određeni način nastavio politiku Omer-paše Latasa, koji je prvi vodio politiku interkonfesionalnog bošnjaštva. (Imamović 1976: 71-72) Ova politička ideologija ipak nije našla plodno tlo za razvoj među bosanskohercegovačkim stanovništvom. Kod Hrvata i Srba proces etnonacionalnog razvoja je bio već o podmakloj fazi i gotovo da nije bilo Hrvata ili Srbina, koji su prihvatili ovu verziju bosanstva. Kod bosanskih muslimana, etnonacionalni razvoj bio je tek u povoju, ali oni su bili sumnjičavi prema namjerama okupacione uprave, što ih je odbijalo od ideje bošnjaštva koju im je ona servirala. Lajoš Thalloczy navodi da je Kallay često govorio da dok je on na čelu zemaljske uprave da će se truditi da u Bošnjacima ojača osjećaj državnosti i to jedne velike i moćne. (Imamović 1976: 64) Kallay se nadao da će Thalloczy napisati historiju Bosne, ali su njegova očekivanja u tom pogledu ostala neispunjena dijelom i iz razloga što se Thalloczy nije slagao sa Kallayevim pogledima na veze habsburške Bosne i Hercegovine sa srednjovjekovnom Bosanskom državom vjerujući da je osmanskom okupacijom kontinuitet sa srednjovjekovljem nepovratno uništen. (Okey 2002: 256,260)

Thalloczy je u izvještaju Zajedničkom ministarstvu finansija netom nakon Kallayeve smrti pisao da je „(Kallay) čvrsto vjerovao u odvojeni historijski identitet Bosne, koja se do XV stoljeća formirala kao zasebna cjelina na Zapadnom Balkanu. Rezonovao je da ako u skorijoj budućnosti bosanski nacionalni karakter mogu da se razviju i diferenciraju od Hrvata i Srba, onda će osnova za sve snove, bilo pro-hrvatske bilo pro-srpske biti otklonjena. (Okey 2002: 245-246) On je izričito podvukao da neće sprovesti hrvatsku ni srpsku politiku, jer je opunomoćen da upravlja Bosnom i Hercegovinom u ime Austro-Ugarske. (Redžić 1963: 35-36) Iz ovog kratkog izlaganja vidljivo je da Kallay nije htio dopustiti da hrvatski i srpski politički krugovi preuzmu Bosnu i Hercegovinu, što su namjeravali s obzirom da su bili u dosta povoljnijoj poziciji od onih političkih snaga, koji su Bosnu i Hercegovinu zamišljali kao zasebnu i nezavisnu političku, ali i kulturnu cjelinu. Zbog toga je svaki projekat vlade, koji je rušio predrasude o Bosni i Hercegovini kao isključivom srpsko – hrvatskom političkom i kulturnom prostoru nailazio na oštre osude tadašnjih, kako političkih tako i kulturnih elita iz ova dva naroda. Austrougarska administracija priječila je za vrijeme Kallaya srbiziranje i kroatiziranje bosanskomuslimanskog

etničkog bića što joj velikodržavni projekti nisu nikad oprostili. Motivi za ovakvo postupanje svakako nisu bili naivna ljubav prema bosanskim muslimanima, nego dugoročni politički interesi Monarhije, kojima je odgovarala činjenica da na njezinom jugu postoji više autentičnih etničkih cjelina. Autentičnost je ključna riječ u ovakvom postupanju, jer bez postojanja jasnih kulturnih vrijednosti ili kolokvijalno korijena, nemoguće je bilo osloniti se na imaginarnu vrijednost. Zbog toga apologete Hörmannovog rada, kao što je Đenana Buturović ispravno konstatiraju da, iako se Hörmannova zbirka uklapala u neke političke namjere administracije, ona je predstavljala „pravu, a ne nategnutu vrijednost u postizanju ravnoteže“ i da Hörmannov rad na publiciranju i očuvanju kulturne baštine bosanskohercegovačkih muslimana ništa ne može potamniti. (Buturović 1996: 58-59) Na kraju rasprave o Hörmannovom zborniku možemo zaključiti da su pravi motivi Hörmannovog rada bili poznati samo njemu i da je kako moralno tako i formalno neispravno konstruisati njegove motive. Isto tako njegovi motivi nisu nikako u koliziji sa istinskom vrijednosti kulturnog blaga koje je on spasio i prezentirao kako stanovnicima Bosne i Hercegovine tako i svijetu. Kritikujući njegov rad da ima primjese politički motiviranog istraživanja zapravo nije ništa drugo nego otkrivanje političkih motiva i ideologije njegovih kritičara, kojima je smetala pozitivna afirmacija dijela kulturno – historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine na način, koji nije odgovarao njihovim političkim uvjerenjima.

Vrijedi dodati da je habsburška administracija davala podršku i drugim sakupljačima narodnog stvaralaštva, a ne samo Konstantinu Hörmannu. Među njima se svakako ističe češki etnomuzikolog Ludvik Kuba. On je 1893. u periodu od četiri mjeseca skupio 1113 pjesama. U predgovoru napisanom povodom izlaska iz štampe ovih pjesama na listovima Glasnika zemaljskog muzeja, Kuba se zahvalio zemaljskoj vladi na susretljivosti. Kuba je istakao da su svi uredi Zemaljske vlade dobili nalog da ga u njegovom radu i putovanju usrdno pomažu. Interes za otkup pjesama, koje je Kuba skupljao iskazao je i direktor Zemaljskog muzeja Hörmann, koji je ponudio Kubi da ovaj naznači uvjete pod kojima bi pjesme ustupio Zemaljskom muzeju. Skromni Kuba je tražio jedino putne troškove, ali mu je od Zemaljske vlade određena mjesečna naknada u visini od 300 forinti i još dodatno 600 forinti da pripremi materijale za štampu. (GZM 1906: 183)

U pozadini svih kritika austrougarskih naučnih i kulturnih poduhvata u Bosni i Hercegovini, koje su dolazile od srpskih političkih i kulturnih elita jest ogorčenje što se naučnim istraživanjima i otkrivanjem prošlosti Bosne i Hercegovine rušio mit o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji. Američki

historičar Charles Jelavich je u svojoj analizi 150 školskih udžbenika, napisanih u Srbiji u periodu od 1878. do 1914.godine, došao do zaključka da se naročito u udžbenicima geografije i historije negirala ne samo zasebnost bosanskih muslimana nego i Hrvata, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Hrvatskoj. Pojedini autori udžbenika su čak i udaljenu Istru nazivali „najvećim srpskim poluotokom“. (Jelavich 1983: 609) U svom istraživanju udžbenika Jelavich je došao do zaključka da su najtvrdokorniji stavovi u pitanju onoga šta se nazivalo „srpskim zemljama“ prisutni u onim dijelovima udžbenika, gdje se spominje Bosna i Hercegovina. Tu se u potpunosti negira prisutnost bilo čega što nije srpsko. Tako su svi stanovnici Bosne i Hercegovine Srbi, a dok se katolici izvan Bosne i Hercegovine ponegdje i nazivaju Hrvatima u Bosni se za njih kategorički tvrdi da su Srbi. Učenicima se u tim udžbenicima savjetuje da bosanske muslimane ne zovu „Turcima“, jer su oni Srbi. Srpstvo muslimana je potvrđeno jezikom, koji oni govore. Jedan od autora udžbenika geografije Dimitrije Sokolović u svom udžbeniku *Zemljopis srpskih zemalja i balkanskog poluostrva* tvrdi da „muslimani ne pričaju ni jedan drugi jezik osim srpskog“. U drugom udžbeniku *Zemljopis Srbije* autora Mihaila Jovića i D.J. Putnikovića, autori tvrde da su muslimani sačuvali srpski jezik i mnogobrojne srpske običaje. Jelavich je u svojoj analizi zaključio da generacije učenika, koje su obrazovane u Srbiji u posmatranom periodu institucionalno su kroz sistem obrazovanja mogli naučiti samo to da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja zato što u njoj žive Srbi. (Jelavich 1983: 609-610) Zbog postojanja ovakvih udžbenika, u Bosni i Hercegovini bilo je dozvoljeno koristiti samo one udžbenike, koje je Vlada svake godine propisivala navodeći autore i naslove knjiga. (Papić 1972: 15) Rušenje mita o Bosni i Hercegovini, kao „srpskim zemljama“ ozbiljnim naučnim istraživanjima nije odgovalo srpskim nacionalističkim krugovima, koji su „srpstvo“ Bosne i Hercegovine uzimali zdravo za gotovo. Srpski političar Milovan Milovanović, koji je obavljao funkcije u vladi Kraljevine Srbije s prekidima u periodu 1896. do 1912. napisao je u svojoj brošuri „Srbi i Hrvati“ 1895. slijedeće: „Otvoreno i bez ustezanja da izjavimo da nama Srbima zbilja nikada nije ni na pamet došlo, da može još potrebno biti dokazivati i to, da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje. Za nas Srbe to je jedna od onih onakvih istina, koje se uopšte ne dokazuju, koje bi bilo smešno dokazivati, jer blješte svojom jasnošću. Dokazivati da su Bosna i Hercegovina srpske! Pa zašto onda ne tražiti dokaza i da smo mi Šumadinci Srbi, da su Bavarci ili Virtemberžani Nemci, da su Parižani ili Orleanci Francuzi“. (Malbaša 1940: 58-59)

U ovakvim uvjetima treba tražiti razlog zašto je zemaljska uprava preferirala da pisanje naučnih djela o Bosni i Hercegovini obavljaju naučnici iz Monarhije.

Krajem 90-tih godina XIX stoljeća srpski etnolog i geograf Jovan Cvijić posjetio je Bosnu i Hercegovinu vršeći istraživanja i pripremajući se za rad na geografiji Balkana, koja bi uključivala i Bosnu i Hercegovinu. Uočavajući istovremeno i Cvijićevo obrazovanje, ali i „zagrijani srpski patriotizam“ građevinski nadsavjetnik Zemaljske vlade Phillip Ballif je u privatnoj prepisci sa sekretarom u ministarstvu finansija Horowitzem predlagao da se pisanje geografije Bosne i Hercegovine treba prepustiti eminentnim austrijskim profesorima Rihteru i Penku. (Kapidžić 1968: 283-289) Ovakav stav vlasti, koji ipak nije javno iznošen, Hamdija Kapidžić je ispravno okarakterisao kao pitanje prestiža po Monarhiju. (Kapidžić 1968: 290) Međutim, Tomislav Kraljačić je u spomenutom djelu posvećenom Kallayevom režimu i tu našao „ideološke i političke motive ugrađivane u osnove naučnog rada“. On je čak, svjesno ili ne, pogrešno preveo Baliffovo obrazloženje zbog kojih predlaže profesora Rihtera za posao. Naime, on je sintagmu „Es ist traurig, dass es ein Serbe sein soll“ umjesto „Tužno je da jedan Srbin“ (ili Srbijanac jer ovdje se misli na nacionalnu, a ne etničku pripadnost) preveo „da je **tragično** da jedan Srbin“ čime je djelimično izmijenio i dao negativniji prizvuk Baliffovim riječima, (Kraljačić 1987: 270) naročito ako se uzme u obzir da je Baliff u nastavku pisma pohvalio Cvijića i naglasio da nije protiv njegovog rada na geografiji Bosne i Hercegovine, nego protiv činjenice da je on sam piše. (Kapidžić 1968: 289)

Ukorjenjenost ideje da su naučna istraživanja i kulturni rad u Bosni i Hercegovini pod pokroviteljstvom novih vlasti imale antisrpski i politički karakter, vrijedio je i kasnije, dapače zastupan i od strane eminentnih historičara. Kraljačić je u svom djelu posvećenom Kallayevom režimu tvrdio da je pokretanje lista „Bošnjak 1891. bilo u prvoj mjeri usmjereno protiv srpskog nacionalnog pokreta kojeg je „trebalo suzbiti ili barem kanalisati u okviru Bosne i Hercegovine i Monarhije i spriječiti da se on širi van granica pravoslavnog stanovništva. Na takav zaključak upućuje... Kalajeva nota, u kojoj je, izražena bojazan za sudbinu Muslimana zbog jačanja srpske nacionalne ideje.“ (Kraljačić 1987: 224) Iz ovog pisanja se stječe dojam da je pokretanja lista „Bošnjak“ antisrpsko i režimsko, jer je sprječavalo posrbljivanje bosanskih muslimana.

Političke elite, kako srbijanske tako u nešto manjem obimu i hrvatske, promatrale su Bosnu i Hercegovinu kao kulturno prazan prostor, na koji polažu ekskluzivno pravo zbog čega je bilo kakav projekat u oblasti nauke i kulture koji je ispunjavao taj vakum dobivao epitet antinacionalnog. Vrijedno zapažanje o karakteru rada naučnih institucija habsburške administracije dao je i Todor Kruševac, koji zapravo u potpunosti pobija tvrdnje o „bosanskim“ tendencijama naučnog rada. „Na proučavanju perioda bosanske samostalnosti međutim radilo

se u Muzeju (Zemaljskom op.a) sa daleko manje inicijative i uspjeha, povremeno i samo uzgredno. Može se to objasniti intencijama režima, prema kojima je trebalo forsirati preistoriju i rimsku arheologiju kao oblasti koje pobuđuju interesovanje u stranom naučnom svetu, a izbegavati sve ono što potseća na slovensku prošlost okupirane zemlje. Od muzejskih radnika bosanskim srednjim vekom se uz sve druge poslove bavio jedino Ćiro Truhelka...“ (Kruševac 1960: 432) Ovakav stav kritikovao je Milorad Ekmečić u prikazu Kruševčeve knjige: „Prosvjetnim i kulturnim prilikama Sarajeva dato je dosta prostora. Ovdje se osjeća da nije istaknuta politička pozadina različitih poteza administracije u oblasti kulture. Stvaranje muzeja, pozorišta i neostavreni planovi otvaraja univerziteta imali su političku pozadinu u smislu paralizovanja dejstva kulturnih centara Srbije. Kruševac to nije u cijelosti vidio.“ (Ekmečić 1963: 303-304) No, nije samo Kruševac vidio odsustvo ideologije i politizacije naučnog rada u Zemaljskom muzeju. U članku posvećenom dijalektološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini 1897., koja su provođena kroz ovu instituciju Nevenka Gošić primjećuje da metodologija rada, koja se predlagala u uputnicima za ispunjavanje anketa o načinu govora u Bosni i Hercegovini „predstavlja i danas osnovna načela za svako dijalektološko istraživanje“. (Gošić 1983: 175) Mitar Papić je zabilježio da su se političke intencije austrougarske uprave ogledale u činjenici da su se u nauci najviše ispitivalo u onim naučnim oblastima i granama čiji bi rezultati mogli neposredno služiti političkim i ekonomskim ciljevima okupacije. Kao argument tome on promatra postignuća u arheologiji, mineralogiji, zoologiji i botanici dok je rad na nacionalnoj historiji, slavistici, srpskoj i hrvatskoj književnosti bio zapostavljen. Međutim, on primjećuje da se „radilo o vrlo značajnim rezultatima naučnog rada, bez obzira na to kakvim idejama je bilo motivirano naučno istraživanje.“ (Papić 1972: 18)

Jedna ustanova je posebno izazivala kontraverze u raspravama o austrougarskoj kulturnoj politici u Bosni i Hercegovini, a radi se o Institutu za proučavanje Balkana, koji je osnovao dr. Karlo Patsch 1904. godine. Hamdija Kapidžić u svom članku posvećenom ovoj instituciji navodi kako je Institut vremenom dobijao sve veću važnost u političkim krugovima Monarhije, naročito od vremena Aneksije 1908. kada je i službeno priznat te Skadarske krize 1913. kada je veliku pažnju posvećivao proučavanju Albanije. Međutim, i u ovom slučaju može se zaključiti da je politička težina rada ove ustanove prenaplašena iz više razloga. Institut je pune četiri godine radio kao čisto privatni poduhvat svog osnivača. Tek od 1908. Institut je ovlašten da koristi naziv „Bosanskohercegovački institut za proučavanje Balkana“. No i tada je Institut postojao uz podršku zajedničkih ministarstava i vlada Austrije i Ugarske, a ne

kao državna institucija. Dalje, izdanje *Zur Kunde der Balkanhalbinsel* u izdanju Instituta izlazilo je na njemačkom jeziku. Postavlja se logično pitanje, kakve političke namjene je mogla imati publikacija štampana na njemačkom jeziku u zemlji, gdje je relativno mali broj stanovnika poznao njemački jezik. Logičniji je slijed da je naučni rad Instituta bio prije svega usmjeren ka upoznavanju naučne javnosti Monarhije sa Balkanom. (Kapidžić 1968: 311, 338) Vladimir Ćorović je primjetio da je više od polovine objavljene građe Instituta za vrijeme njegovog postojanja bilo posvećeno Albaniji, dok je interes za druge narode i zemlje Balkana bio drugostepeni. Kao posljedica tog interesovanja Institut je stekao jednu od najbogatijih zbirki posvećenih Crnoj Gori i Albaniji u jugoslovenskim zemljama. Narodno vijeće SHS je netom nakon raspada Austro-Ugarske donijelo odluku o ukidanju Instituta, smatrajući da je isti malo služio interesima Bosne i Hercegovine i da je njegovo djelovanje, pored akademija u Beogradu i Zagrebu suvišno. (Ćorović 1925: 146-147) Kapidžić je bio uvjeren da je iza ukidanja ovog Instituta stajao upravo Ćorović, koji je nakon prevrata imao presudan utjecaj na kulturnu politiku novosnovane zemlje. Gregor Čremošnik je za ukidanje Instituta 1921. napisao da isto spada u klasu onih djela, koja su za vrijeme prevrata počinili seljaci rušeći omrznute šumarske i žandarske kuće, i uopće sve, što je podsjećalo na prijašnji režim. (Kapidžić 1968: 370) Ekmečićev i Ćorovićev stav o tome kako su kulturne i naučne ustanove austrougarske monarhije paralizovale dejstva kulturnih centara iz Srbije u svjetlu Ćorovićevih riječi da je pored akademije u Beogradu i Zagrebu suvišno postojanje jednog naučnog Instituta u Sarajevu zapravo znače provincijalizaciju Bosne i Hercegovine u kulturnom i naučnom smislu i njenu ovisnost i usmjeravanje pretežno na Beograd. U tom svjetlu treba posmatrati i osnivanje Balkanskog instituta u Beogradu 1934. koji je bio pod pokroviteljstvom kralja Aleksandra Karađorđevića. (Parežanin 1980: 9-10) Interesantna je činjenica da je ideja o očuvanju provincijalnog karaktera Bosne i Hercegovine nadživjela Austro – Ugarsku, te je i nakon ulaska u sastav Kraljevine SHS razvoj nauke i kulture u Bosni i Hercegovini u potpunosti zanemaren. Čak i nakon Drugog svjetskog rata postojao je otpor u akademskim i političkim krugovima u Beogradu da se u Bosni i Hercegovini osnuje univerzitet i da Sarajevo postane kulturni centar Bosne i Hercegovine. (Nametak 2017: 120)

Za austrougarsku kulturnu politiku može se reći da je ona predstavljala neku vrstu odbrane Bosne i Hercegovine u situaciji kad sama Bosna i Hercegovina nije bila dovoljno zrela i sposobna da se sama brani. Pri tome, ta politika nikad nije bila usmjerena prema jednom od naroda u Bosni i Hercegovini, već prije svega protiv hegemonističkih tendencija. Na primjeru opsimenjavanja stanovništva u

postkalajevskom periodu vidljivo je koliko je osjetljivo bilo postojanje ravnoteže između čuvanja državnih interesa i ispunjavanja aspiracija stanovništva. Kada je srpska inteligencija 1906. godine otpočela akciju na opismenjavanju stanovništva, Zajedničko ministarstvo finansija je, iz bojazni da se ovi tečajevi na pretvore u leglo nacionalističke propagande, svojom naredbom od 23. marta 1907. proglasilo tečajeve privatnim školama, a rad na njima usloвила kvalifikacijama učitelja. Zemaljska vlada je ovu odluku provela 6. aprila iste godine naglasivši da je borba protiv nepismenosti od najvećeg značaja i da zaslužuje vladinu podršku, ali da i taj kao i svaki drugi javni rad podložan izvjesnom vladinom nadzoru. Interesantno je da je na ovu odluku najžešću reakciju imala politička elita bosanskih Srba koja je preko sebi bliskih listova tražila ukidanje sporne naredbe i omogućavanje svim licima da se bave opismenjavanjem stanovništva. Vlada je u ovakvoj reakciji vidjela potvrdu svojih stavova, pogotovo s obzirom na to da su se iz tečajeva povukli čak i srpski kvalifikovani učitelji što ocijenjeno kao vid pritiska na vladu da izmijeni naredbu. (Bogićević 1975: 288-289) Načela na kojima je počivala ova politika mogu se okarakterisati kao pokušaj stvaranja ravnoteže i sprječavanje da u bosanskohercegovačku sredinu, koja je bila na niskom stadiju kulturnog razvoja, prodru politički pogledi izvana, koji bi bili štetni po interese Monarhije. Povodom inicijative za osnivanje stalnog pozorišta u Sarajevu vladin komesar za grad Sarajevo Brodnik je naglasio da se osnivanje pozorišta nameće ne samo iz potrebe uzdizanja Sarajeva i Bosne i Hercegovine kao dijela Monarhije, već i zbog toga što se u zemlji kao što je Bosna vaspitni zadatak ne smije prepustiti nacionalistima i da Vlada ne smije dopustiti da se politički „zapaljiva materija“, koja se u javnosti reproducira, povećava preko pozorišta i da dovede do neprijatnosti. Brodnik je ovaj stav iznio u svjetlu činjenice da je u Sarajevu 1912. osnovano Srpsko diletantsko pozorište, na čijem čelu se od aprila 1913. nalazi Petar Kočić, koji je bio poznat kao protivnik austrougarske uprave. Hamdija Kapidžić je akciju osnivanja Zemaljskog pozorišta okarakterisao kao pokušaj da se „onemogući rad Srpskog diletantskog pozorišta i ostalih putujućih pozorišnih družina“. (Kapidžić 1968: 381-385) Bosanski sabor je u januaru 1914. dao odobrenje da se osnuje Zemaljsko pozorište, koje zbog izbijanja rata nije odigralo nijedno predstavu. Jasno je, međutim, da se radilo isključivo o pokušaju da država ne ostane po strani dešavanja i da se aktivnije uključi u razvoj pozorišta, kao važnog faktora kulturnog života svake moderne zemlje. Zemaljska uprava nije mogla, kako zbog vlastitog prestiža, tako i zbog moralne i političke dužnosti da daje usmjerenje svakoj grani ljudske djelatnosti u skladu sa državnim interesima zanemariti razvoj jedne tako važne institucije kao što je pozorište u periodu, kada domaće stanovništvo postepeno sve više učestvuje u

kulturnom životu zemlje. Da vlada nije mogla ostati po strani u važnoj stvari, kao što je razvoj teatra i zanemariti svoju moralnu obavezu da diriguje razvojem kulture i nauke, kao što radi vlada u svakoj organiziranoj zemlji govori i program rada Srpskog diletantskog pozorišta, gdje se u jednoj stavci govori da je zadatak novoosnovane institucije „da u prvom redu odgaja Srpsku omladinu za lijepu pozorišnu umjetnost i priređivanjem pozorišnih večeri živom riječi prikazuje sve vrline i poroke ljudskog društva, a prikazivanjem historijskih komada upozna šire slojeve Srpskog Naroda sa tradicijom svojih predaka i na taj način istu u njemu sačuva.“ (Lešić 1985: 206) Iako je radilo tek nešto manje od godinu dana ovo pozorište je bilo izuzetno dobro organizovano. Ključnu pomoć za svoj rad ova ustanova dobila je od upravnika beogradskog pozorišta Milana Grola, čijim posredovanjem je dobijena znatna novčana pomoć, garderoba, rekviziti, ali i dragocjena umjetnička podrška, budući da je Grol pozorištu dodijelio Aleksandra Milojevića, iskusnog pozorišnog organizatora, koji će, vrijeme će pokazati, postati naročito zaslužan za uspješan rad novog pozorišta. Jedan od osnivača pozorišta, Vladimir Ćorović je nakon prve predstave u jednom tekstu u Bosanskoj vili izjavio :..“ovo je u nas, prva predstava, koja nije bila sama sebi cilj i čije se osoblje nije rasturilo ono večer, čim je bacilo masku s lica. Ovo je bila prva pojava jedne organizovane trupe, koja će s puno volje da vrši jedan viši zadatak...” Naročito se ističe činjenica da je poznata balada Hasanaginica uvrštena u repertoar pozorišta u vidu srpske nacionalne drame. (Lešić 1985: 207-208) U ovom odnosu snaga, kada je srpsko diletantsko pozorište imalo pored umjetničke izraženu političku notu, koja se ogledala, između ostalog, u velikoj podršci zvaničnih institucija susjedne zemlje, jasno je da bi ignoriranjem razvoja pozorišta vlada poslala poruku nezainteresiranosti i nekompetentnosti što bi narušilo njezin autoritet, a samim time i opstojnost. Zbog toga, kako u slučaju teatra, tako i u slučaju nauke i općenito razvoja kulture država ništa nije mogla prepustiti slučaju i morala je kako zbog činjenice da se ukazivala potreba za razvojem kulture tako i zbog političke oportuniteti da istupi i spriječi stvaranje vakuuma u kulturi čije je postojanje pogodovalo širenju nacionalizma i fermentiranja velikodržavnih projekata kroz indoktrinaciju stanovništva.

Razvojni projekti u sferi kulture u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije i uprave dobivali su političku konotaciju uglavnom od protivnika napretka Bosne i Hercegovine. Tako je i potencijalno osnivanje Univerziteta u Sarajevu, koje je aktuelizirao ministar Bilinski 1913. godine u časopisu Hrvatski dnevnik glasilo Hrvatske katoličke udruge bliske nadbiskupu Josipu Stadleru, okarakteriziran kao projekat orijentiran protiv hrvatskih interesa, budući da zbog postojanja Zagrebačkog univerziteta Sarajevski

univerzitet bi udaljivao Bosnu i Hercegovinu od Banovine i išao u korist Srba i autonomističkih tendencija. Sarajevski univerzitet bi, pored toga po ocjeni pisca te kritike, doprinio i hiperprodukciji akademskog kadra. (Kasumović 2020: 164-165) Ovaj primjer svjedoči, kako je i velikohrvatskim krugovima smetao kulturni napredak Bosne i Hercegovine, te da su se zalagali za opstanak vakuuma u ovoj oblasti do trenutka kad budu u prilici nametnuti svoj politički program.

Zaključak

Politizacija i kritika promatranih slučajeva iz oblasti kulturnog rada u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske govore da je prostor Bosne i Hercegovine bio mjesto protivrječnosti, koje nisu mogle da pomire vlastite ambicije. Često su te ambicije išle na štetu same Bosne i Hercegovine, a u korist susjednih zemalja. Kulturna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini bila je podređena interesima Monarhije i svakako da se niti jedan rezultat nije ostvario, a da je išao protiv interesa Monarhije. Međutim, u kritici su se često ignorirale pozitivne strane spornih projekata, a prenaglašavale negativne čime se u suštini mijenjao karakter značajnih kulturnih ostvarenja. Pažljivim razmatranjem spornih dijelova poduhvata, kao što je objavljivanje Hörmannove zbirke narodnih pjesama, dolazi se do zaključka da je najveći grijeh spomenute zbirke u tome što se ona ne uklapa u velikodržavne koncepcije susjednih zemalja, koji su Bosnu i Hercegovinu vidjeli kao prazan prostor, koji se ima ispuniti njihovim utjecajem, bez mogućnosti da domaće stanovništvo iskaže stav. Također, kao argument u korist kulturne politike Monarhije, može poslužiti činjenica da je Bosna i Hercegovina raspadom Monarhije i ulaskom u sastav Kraljevine SHS, doživjela stagnaciju, kako u kulturi tako i u privredi, tako da stavovi o tome, kako se kulturni utjecaj Beograda htio umanjiti u periodu Austro – Ugarske iz perspektive Bosne i Hercegovine dobijaju znatno drugačiju perspektivu s obzirom da je iskustvo pokazalo da utjecaj Beograda zapravo znači podređenost Beogradu u svakom smislu.

Literatura

- Bogićević Vojislav, Pismenost u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- Buturović Đenana, Bosanskomuslimanska usmena epika, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost, svjetlost, Sarajevo, 1992.

- Buturović Đenana, „Hörmanov zbornik – Antologija bošnjačke epike“, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga 2, Usmena književnost*, priredili Đenana buturović Munib Maglajlić, Alef, Sarajevo, 1998., 48-76.
- Ćorović Vladimir, Bosna i Hercegovina, Srpska književna zadruga, Beograd, 1925.
- Ekmečić Milorad, Todor Kruševac: Sarajevo pod austrougarskom upravom (prikaz knjige), Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina 1, knjiga 1. Sarajevo, 1963., 303-304.
- Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 1906.
- Gošić Nevenka, „Neki manje poznati podaci o jezičko-pravopisnoj praksi i politici u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije“, *Kulturno-politički pokreti naroda Habsburške monarhije u XIX veku*, Matica Srpska, Novi Sad, 1983. 173-176.
- Hörmann Kosta, Narodne pjesme muslimana u BiH 1-2, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- Imamović Mustafa, Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914. Svjetlost, Sarajevo, 1976.
- Jelavich Charles, „Serbian Textbooks: Toward Greater Serbia or Yugoslavia?“ *Slavic Review, Vol. 42, No. 4* (Winter, 1983), Cambridge University Press, 601-619.
- Kapidžić Hamdija, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine: članci i rasprave, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
- Kapidžić Hamdija, Hercegovački ustanak, 1882. godine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
- Kasumović Amila, „Ideja o osnivanju Univerziteta u Sarajevu početkom 20. stoljeća: austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini između kulturne misije i političke realnosti“, *Bosniaca, br. 20*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine 2020. 157-171.
- Kecmanović Ilija, „O jednoj neobičnoj činovničkoj karijeri u Sarajevu od 1878 do 1919. godine.“ *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina I, knjiga I*, Muzej grada Sarajeva. Sarajevo, 1963., 183-195.
- Kruševac Todor, Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918. Muzej grada Sarajeva. Sarajevo, 1960.,
- Lešić Josip, Istorija pozorišta u Bosni i Hercegovini, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
- Malbaša Ante, Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya, Osijek, 1940.
- Nametak Muhamed, Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi, Institut za historiju, Sarajevo, 2017.

- Okey Robin, "A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism." *The Slavonic and East European Review*, vol. 80, no. 2, 2002, pp. 234–66. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/4213438>. pristupljeno: 10 Aug. 2023
- Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- Parežanin Ratko, *Za Balkansko jedinstvo, Osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu (1934-1941)* Drugo izdanje, Minhen 1980.
- Redžić Enver, *Prilozi o nacionalnom pitanju, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini pred Delegacijama carevinskog vijeća Austro-Ugarske monarhije*, Svjetlost, Sarajevo, 1963.